

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА НОМІНАЦІЯ ВІКОВИХ ГРУП ДИТИНСТВА
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ XVII–XVIII ст.
(НА ПРИКЛАДІ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК ІНТЕЛЕКТУАЛІВ)**

Вадим Аникієнко

**PERIODIZATION AND NOMINATION OF AGE GROUPS OF CHILDHOOD
IN UKRAINIAN SOCIETY OF THE 17th – 18th CENTURIES
(ON THE EXAMPLE OF WRITTEN MONUMENTS OF INTELLECTUALS)**

Vadym Anykiienko

The article is devoted to the study of the age periodization of childhood and the nomination of age groups in Ukrainian society of the 17th – 18th centuries based on the analysis of the written monuments of intellectuals. The author notes that both foreign and Ukrainian researchers were engaged in this topic, among whom he names the following: Aries F., Delgado B., Petrov I., Spasova M., Masliichuk V., Serdiuk I. Despite the mentioned studies, there are still few the studied questions regarding the analysis of the main age groups of childhood and their nomination in the Ukrainian society of the studied period. The methodology of the article is based on the principles of scientificity, historicism, and objectivity. Used methods of analysis, synthesis, comparison of information given in historical sources. A semantic approach was used to find out the meaning of children's nomination lexemes. The author studies the peculiarities of dividing childhood into periods with characteristics characteristic of each of them, which distinguish them from others. Literary works make it possible to clarify the general idea about the periodization of human life and childhood in particular. They do not present a clear demarcation, but allow establishing their sequence. The main age groups of the studied period are the following «infant» (nemovlia), «mladenets», «adolescent» (otrocha), «young man» (yunak). Analyzing sources of various origins, the author tries to establish their semantic meaning, which is complicated by the limited number of distinguishing markers. Sometimes the same lexemes could be used to designate children of several age groups, acting as synonyms with other forms, which allowed people of the studied period to use them as interchangeable words. In the sources, lexemes appear both completely independently and with additional clarifications, the presence of which indicates a wide semantic meaning. Among them, the following stand out: «small», «adult», «one who feeds on breast milk», and numerical designations of age could also be added. In addition to specific language forms, general ones that were not tied to a certain age group could also be used. These are lexemes «children» (dity), «chado», «young» (molodyi), etc., which are also found in sources with clarifying words. That is, for the nomination of children in Ukrainian society of the XVII–XVIII centuries could use different lexemes, adding clarification because of their broad meaning. The article analyzes literary and narrative works, sources of church origin, medical and economic advisors, official documents.

Keywords: history of childhood, age periodization, nomination of age groups, «child» (ditya), «mladenets», «adolescent» (otrocha), «youth» (yunak).

Дослідження історії дитинства нерозривно пов'язане із визначенням вікової періодизації, що дає можливість з'ясувати уявлення суспільства щодо розрізнення етапів людського життя. При цьому варто звертати увагу на особливості такого поділу, який вміщує певні маркери розрізнення, і в той же час дозволяє історика деталізувати предмет свого дослідження. Наявність згадок про окремі вікові групи та їх диференціація відображає уявлення людей того часу про саме дитинство з його певними особливостями.

Вивченням вікової періодизації дитинства займались як зарубіжні, так і українські дослідники. Проаналізуємо основні праці за принципом важливості та з урахуванням наведеної ін-

формації щодо періодизації дитинства. Філіп Ар'єс навів приклад середньовічної періодизації за «Великим зібранням всілякого роду речей», яка відповідає планетам та числу 7: дитинство (від народження до 7 років), *pueritia* (до 14 років), отрочтво (до 21 чи 28 років), молодість (до 40/50 років), зрілість (до 70 років), останній період *senies* (до самої смерті). Також зазначив про уявлення вікової періодизації у форматі календарного циклу, де кожна пора року та місяць прирівнюються до відповідного етапу життя людини (Ар'єс 1999, с. 32–34).

Оксана Зелінська проаналізувала писемні пам'ятки української мови XVI–XVIII ст. (церковні тексти, поетичні твори, педагогічні праці та ін.) та навела приклади вживання окремих лексем на позначення дитячого віку. Використавши широку джерельну базу для висвітлення особливостей номінації вікових груп дитинства, мовознавиця дійшла висновку, що не всі лексеми мали чітку прив'язку до певного віку та могли вживатись як синоніми до інших мовних одиниць (Зелінська 2019, с. 207–221).

При визначенні вікової періодизації Тетяна Гошко використала «Велике зібрання всілякого роду речей», додавши інформацію з інших джерел. Історикиня зазначила, що побутувала теорія про поділ людського життя на сім періодів, підтвердження чому міститься у праці Максима Грека: «Немовля до 3 років, дітисько до 6-ти, дитина до 9-ти, отрок у 12 років, юнак у 20-ть, муж у 30-ть, старик у 50-ть» (Гошко 2019, с. 237–241).

За Буенавентурою Дельгадо (*Buenaventura Delgado*), лексика XIII ст. розрізняє «дитину» (*niño*), «отрока» (*mozo*), «юнака» (*mancebo*) та «молодика» (*doncel*). Автор використав тексти середньовічного іспанського письменника Дона Хуана Мануеля для встановлення різниці між віковими групами (Delgado 1998, р. 76).

Ігор Сердюк розкрив питання вікової періодизації на основі норм світського та церковного права, що діяли в Гетьманщині. Перші не дають підстав вважати народження як точку відліку дитинства, але у них вказано межу між дитинством та дорослістю, хоч і без поділу на підперіоди. Історик вказав, що церковні приписи не відповідали реальному стану справ, навівши приклади з масиву документальних джерел Гетьманщини (Сердюк 2018, с. 47–59).

Володимир Маслійчук розглянув тривалість дитинства в Гетьманщині на основі норм права та указів російської імперської влади. Відповідно межа між дитинством та дорослістю зазначена на рівні 16–17 років. Однак В. Маслійчук зазначив, що такий віковий поділ не співпадав з народними уявленнями щодо віку. Історик підкреслив, що в документальних джерелах того часу наявні неточні дані. Навіть самі люди могли не знати свого точного віку (Маслійчук 2010, с. 38–47).

Іван Петров проаналізував основні лексеми на позначення дітей в церковнослов'янській мові на прикладі інформації, вміщеної в словниках. На їхній основі автор намагався з'ясувати значення форм номінації дітей. Однак І. Петров не звертався безпосередньо до джерел українського походження, які розглядаються у цій статті (Petrov 2020, р. 17–27).

Марія Спасова проаналізувала проповіді Григорія Цамблака для з'ясування контексту згадок дітей у них. Також згадала основні лексеми на позначення дітей, але не розкрила їх детального опису чи аналізу в тексті статті (Спасова 2020, с. 43–61).

Попри згадані вище роботи дослідників, залишається актуальним вивчення питання вікової періодизації дитинства в Україні XVII–XVIII ст. на основі пропонованих нами джерел. У цій статті зосереджено увагу на аналізі різних за походженням джерел для висвітлення окресленої проблеми: літературних і нарративних творів, лікарських та господарських порадників, джерел церковного походження (Требник, сповідні запитальники, поменники), актових документів та ін. Більшість з окреслених джерел не були використані дослідниками для розкриття вікової періодизації.

Метою даної статті є дослідження особливостей періодизації дитинства та номінації вікових груп за писемними пам'ятками українських інтелектуалів XVII–XVIII ст. Основні завдання: з'ясувати характеристики поділу дитинства на періоди; визначити лексеми номінації дітей відповідно до вікових груп та встановити їхнє значення.

Приклади періодизації

Для нашого часу характерна наступна періодизація людського життя, з якої, для прикладу, наведемо лише ту інформацію, що стосується безпосередньо дослідження. Так, від народження до 2 місяців – це новонароджений, від 2 місяців до 1 року триває лактаційний період, за яким слідує власне дитинство (до 11 років). Воно розділяється на три підперіоди: раннє (1–3 р.), перше (3–6 р.) та друге (6/7–11/13 р.) дитинство. Слідом іде підлітковий вік (11/13–16/18 р.) і юність (16/18–20/21 р.) (Aguilera Hidalgo & Portuondo Barbón 2020, с. 25). Дана інформація наведе-

на для порівняння особливостей вікової періодизації та не може бути прямо перенесена на досліджуваний період історії.

Український поет та священник XVII ст. Іван Величковський у вірші «Мѣнуты всѣх. Общые», вміщеному в збірці «Зегар цѣлий и полузегарик», виділив наступні етапи людського життя:

Минет младенчество.
Минет отрочество.
Минет юношество.
Минет мужество.
Минет старчество.
Минет престарѣлость.
Минет весна.
Минет лето.
Минет осѣнь.
Минет зима.
Минут всѣ лѣта.
Минут всѣ времена.
А над все минет час покаянія.
(Махновець 1972, с. 64).

Людське життя поділене на шість основних періодів, яким відповідають певні пори року. Тільки не поясненим залишилось їхнє співвідношення. Імовірно, «младенчество» відповідає весні, яка символізує народження нового життя. Отроцтво розмістилось між весною і літом, як, можливо, перехідний період. Юність прирівняна до літа, під час якого відбувається пік розквіту. «Мужество» – осінь, що дає достиглі плоди. Старість – зима, коли природа відпочиває, все завмирає, засинає. Сюди ж зарахована пристарілість як фінальний період людського життя.

Весна, лѣто, и осень, и зима преходят,
А так млоденцов, юнот, мужей, в старость вводят.
Час, младость, дѣвства страта и слово – як скоро
З уст выйdet, не вернетса назад тоє чворо.
(Махновець 1972, с. 66).

У цьому вірші І. Величковський знову використав порівняння періодів життя людини із порами року. Пояснення може бути в уявленні всього живого як певної лінії, яка одночасно вважається замкненим колом природи та прямою лінією людського життя, що має два апогеї: народження і смерть, не відомі самій людині.

Над питанням плинності часу задумувався й український філософ Григорій Сковорода, який теж порівняв основні періоди життя з порами року.

Осѣнь нам проходит, а весна прошла,
Мать козленка родит, как весна пришла.
Едва лѣто запало, а козля цапом стало,
Цап бородатый.
Ах отвержем печали! Ах вѣк наш краткій, малый!
Будь сладкая жизнь...
(Ушкалов 2011, с. 84).

На алегоричному прикладі козеня Г. Сковорода показав, як швидко плине час життя, зазначивши, що основні його періоди відповідають певним порам року: від весни (народження) до осені (зрілості).

Подібні приклади періодизації людського життя віднаходимо і в інших джерелах. Одна із популярних перекладних збірок руських часів («Бджола»), що дійшла до нас у пізніших списках, містить такий варіант вікової періодизації: «Оуностьная крѣпость подобна юсть веснѣ, а срьдовѣчье всєни, старость же зимѣ» (Семенов 1893, с. 435). Життєвий шлях людини поділено всього на три основні етапи, де є два апогеї – дитинство і старість.

У «Ляменті людей побожних», записаному українським істориком та етнографом М. Білозерським, перераховуються наступні вікові періоди:

Точатся кровю потоки,
 Падають невинные отроки,
 Юноши, младенци, немовлятка и дѣвы,
 Отцеве і матки зостають у дивѣ;
 Еднихъ въ неволю побырають,
 Другіе отъ меча и голодною смертю помирають...
 (Южнорусские летописи, открытые и изданные
 Н. Белозерским 1856, с. 159).

Подання йде в зворотному напрямку (від старшого до наймолодшого) без чіткого зазначення віку. Порівнюючи із попередніми прикладами поділу життя на періоди, видно, що в «Ляменті людей побожних» дещо змінено порядок: «отроки» показані як старші за «юношей», хоча І. Величковський вказав отроків як молодшу вікову групу, ніж «юноши». Більш вірогідно, що автор цього вірша так само сприймав послідовність, але для кращого римунання вдався до інверсії слів.

Шукаючи лексеми номінації вікових груп дитинства в «Лексиконі словенороському» Памви Беринди, натрапляємо на періодизацію людського життя, вміщеної у визначеннях до кожного слова. «Младенець: ... первый степенъ (н) w(т) се(д)ми, члч(с)кагw житіа. зри в степенъ, дѣти(щ), а г отрочище» (Цілуйко 1961, с. 64). У цьому поясненні розкриваються перші три вікові групи: «младенець», «дѣтищ» та «отрочище». За ними слідує «отрок» та «юноша»: «Отрокъ: ... д степенъ: члч: жи(з):», «Юноша: ... Пятый степенъ: w(т) з члове(ч): жи(з): зр мѣ(ж), и старъ мѣжъ, седмый послѣдній степенъ: чл(ч) жи(з): зри младенець, и отрокъ» (Цілуйко 1961, с. 154, 159). За П. Бериндою, людське життя поділяється всього на сім основних періодів: «младенець», «дѣтищ», «отрочище», «отрок», «юноша», «муж» та «старий муж». У вищенаведених прикладах людське життя поділено на шість, у той час як П. Беринда виділив сім основних періодів, чотири з яких стосуються дитинства. Відмінними формами (від попередньо окреслених «літературних») на позначення вікових груп у «Лексиконі» виступають «дѣтищ», «отрочище», які розміщені між «младенець» та «отрок».

Вікові групи дитинства та їх номінація

З вищенаведеного випливає, що найменшою віковою групою були немовлята. У визначенні лексеми «дѣтище» П. Беринда вжив «немовлятко» як один із синонімів, вписавши поруч «пеленчатко», що вказує на найменшу вікову групу, оскільки в самому слові міститься дієслово «пеленчати». Також «немовлятко» є ключовим у визначенні поняття «отроча» (Цілуйко 1961, с. 34, 154).

Вживання цього слова вдалось віднайти в «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича в епізоді про напад на Рязанське князівство: «І во всеи земли Рязанскои позабивали людѣи всѣхъ нещадно, и самых немовлятокъ, ссущих молоко, забивали». «И ихъ татарове побии, і взяли Батіи город Козелскъ, позабивальъ всѣхъ в городѣ и немовляток, ссущих молоко» (Мицик & Кравченко 1992, с. 141, 142). Автор зазначив про монгольські погроми XIII ст. населення Русі, вказуючи кого саме вони торкнулись, але при цьому поруч із загальною категорією «люди» окремо постають «немовлята». Ф. Софонович намагався підкреслити весь трагізм описаної ним ситуації, додаючи інформацію про найменшу вікову групу – немовлят. Указано не просто немовлят, а ще й додано «ссущие молоко» як розпізнавальний маркер, який, однак, не дозволяє чітко встановити верхню межу, позаяк тривалість годування грудним молоком була різною.

Наступною віковою групою слід вважати «младенчество». За визначенням П. Беринди, «Младенець: Отроча. дита, або выростокъ, лѣ(т) г». Тобто це дитина приблизно трьох років. Найближчим синонімом зазначено «отроча», що є ключовим у визначенні поняття «младенець». Водночас «младенець» вжито як визначення/синонім до слів «отрочищъ», «юноша», «юноша» (Цілуйко 1961, с. 64, 154, 156, 159).

Требник митрополита Петра Могилі номінує «младенцами» дітей, що перебувають на грудному вигодовуванні та не вмють говорити: «Младенци нарицаются дѣти ссущіи млеко, донелиже глѣти не могут» (Требник митрополита Петра Могилі 1996, с. 727). Таке значення накладається на вікову групу «немовлята», адже обидві стосуються дітей, що годуються грудьми. Єдиним маркером відмінності є те, що Требник пропонує називати дітей «младенцами» доки вони не навчились говорити, однак це не дає змоги чітко визначити верхню межу.

У Густинському літописі згадується князь Утенус, який перед смертю передав свого сина «Свинтороха младенца со княжениемъ на рущѣ Риньгольту». На жаль, жодних деталей щодо

вживання слова «младенец» у цьому прикладі не зазначено. Далі в тексті вказано, що Свинторог «бѣ в опецѣ Ринголта» (ПСРЛ Т. 40, с. 20), а отже, не був повнолітнім перед смертю Утенуса, коли літописець назвав його «младенцем».

У «Лікарських та господарських порадниках» натрапляємо на такий приклад: «Аще жена непло(д)на, то языкъ всатровый пити ей дай, зачнет(ъ)са мл(д)нець, хотя и бы вел(ъ)мы непло(д)на была» (Передрієнко 1984, с. 107). У цьому випадку «младенцем» названо плід в утробі матері. Таке визначення не співпадає з наведеною інформацією в Требнику.

У сповідному запитальнику, адресованому священникам, вміщено запитання про готовність ієрея в будь-який час навідуватись до кожного, «кому напрасная прилучится болезнь смертная, старого или возрастом имущаго споведати или причащати, младенца крестити?» (Корогодина 2006, с. 498).

«Історія Русів» містить епізод опису шкоди церквам, які не визнали унію, де, серед іншого, вказано про оплату за різні церковні треби, зокрема «за крещеніє младенцевъ и похороны мертвыхъ отъ одного до четырехъ злотыхъ». В іншому пасажі теж віднаходимо приклади вживання лексеми «младенец». Описано переслідування поляками московських військових на шляху від Чернігова до Новгород-Сіверського. Польські військові взяли штурмом місто Новгород-Сіверський та вчинили розправу над його мешканцями. Автор пише, що вбивали всіх жителів, а «младенцы послѣ убитыхъ матерей, ползавшіе по улицамъ, поднимаемы были на копьяхъ, а инные схвачены за ноги и убиты головами обѣ стѣны». Тобто під «младенцями» згадано дітей, які ще не могли ходити, адже вказано, що вони повзали вулицями. В іншому епізоді описано намагання Богдана Хмельницького забрати королівського листа в Івана Барабаша, де причиною візиту останнього вказано: «Для новорожденнаго младенца въ фамилии Хмельницкаго надобно было имѣть при крещеніи восприемника» (Історія руссовъ или Малой Россіи 1846, с. 40–41, 43–44, 59). Тобто лексема «младенец» могла вживатись і з уточнювальними словами на позначення новонароджених.

Український поет Климентій Зіновійв залишив збірку поезій на різні теми, яка є цінним історичним джерелом. Серед віршів віднаходимо наступні: «Ω некрѣще(н)ныхъ мл(д)нцахъ умирающихъ», «Ω раждающы(х)са мл(д)нцахъ w(т) нечисты(х) ложе(и)». У них «младенцями» названо новонароджених дітей та тих, що померли в найкоротший термін після появи на світ. В одному з рядків першого вірша оповідається про смерть, яка загрожує не лише старим людям, а також і «мл(д)нца(м) малы(мъ)». Привертає увагу вірш «Ω мл(д)нцахъ дорослы(х) сплющы(х) вкупѣ на єдины(х) ложа(х) с(ъ) мѣ(р)ми своїми», у якому під «дорослыми младенцями» згадуються діти 10-ти і 12-ти, 13-ти і 15-ти років (Чепіга & Колосова 1971, с. 40, 101, 40, 122–123). Указано чотири вікові межі, які поділено на пари: 10 і 12, 13 і 15 років відповідно. Різниця між крайніми числами в кожній парі складає два роки, а між парами – один рік. Очевидно, що для автора зазначені роки сприймалися як маркери належності до вікової групи. Поділ на дві пари, з мінімальною різницею в роках, свідчить про дві різні вікові групи, межа між якими пролягала на рівні 12–13 років. Найбільше автора дивує, що матері кладуть спати поруч із собою 13-ти і 15-ти річних, яких, за його словами, вже час одружувати. Це підтверджує думку про те, що дві пари років відповідають двом віковим групам, які залишаються не названими.

Головна ідея вірша «Ω староста(х), або тѣ(ж) о сватахъ: що дѣвиць высватую(т) за мл(д)нцовъ» – це шлюби без взаємних почуттів (Чепіга & Колосова 1971, с. 127). К. Зіновійв вказав, що старости сватають «за мл(д)нцовъ дѣвицы». У назві та на початку вірша потенційних наречених названо «младенцями». Навряд чи можна говорити про вживання поняття в значенні однієї з вікових груп дитинства. Наприкінці вірша автор дав указівку батькам: «насылствіємъ млады(х) брати(с) не зневоля(и)тѣ». Стає зрозуміло, що в цьому випадку «младенец» є синонімом до «младый».

Ф. Софонович теж використав поняття «младенец» для позначення старших осіб. У «По-вісті про преславні чуда святої великомучениці Варвари» описав одне з чуд, коли Євстафій «Младенец єдин лѣт осматцѣти албо больше попал былъ в хоробу новомѣсечную». Його пан звернувся молитвами до св. Варвари і через певний проміжок часу здійснилось чудо зцілення (Мицик & Кравченко 1992, с. 263). Вік Євстафія в тексті зазначено неточно, але і в такому випадку його не можна назвати «младенцем» у значенні, запропонованому Требником.

В одному з указів Рафаїла Заборовського йдеться про приходських священників, які при здійсненні таїнства хрещення «над (в)єрнимъ младенецѣмъ» воду з єлеем залишають на довгий час (ІР НБУВ, Ф. 232, спр. 148, арк. 28зв.). На жаль, указ зберігся фрагментарно, інша частина відсутня. Очевидно, наголошується на тому, що священники не готують нової води для наступних хрещень. Для нас важливо, що «младенцем» названо дитину, яка ще не хрещена після народження, але над якою вже збираються здійснити таїнство.

У джерелах попередніх періодів віднаходимо вживання поняття «младенец» без чітких вікових меж. У літописі за Іпатіївським списком вміщено Біблійний сюжет: «Иродъ же се слышавъ, посла рекъ: избѣйте младенца, суцаа во Вефлиомѣ, до дву лѣту» (ПСРЛ Т. 2, с. 70). Можна думати, що «младенцями» називали дітей від народження і до двох років. Але чітка межа у два роки могла не означати маркер цього поняття, а лише деталізувати його. Тому, можливо, що «младенцями» називали і дітей старших двох років.

У літописі Рачинського описано поїздку великого князя Тройдена, під час якої у володіннях «Аираколу» в Жемайтії він побачив Вітеня «еще малым младенцом» (ПСРЛ Т. 35, с. 151). Чіткі межі відсутні, однак вжито додаткове уточнення «малый» (як у К. Зіновієва), що може вказувати на ширше значення поняття, яке потребує/можна деталізувати.

У «Лексиконі» наступною, після «младенец», віковою групою вказано «дѣтищ», що означає «быти лѣ(т) ѿ». Тобто воно стосується дитини приблизно шести років. Схожою лексемою є «дѣтище» – «дита, хлопецъ, або дѣвчина. Средне бо есть, або немоватко, пеленчатко: албо рожай, пло(д), поколѣна, албо потомство» (Цілуйко 1961, с. 34). З поміж вказаних синонімічних значень вдалось віднайти приклади вживання слова «дѣтище» у значенні «дита».

У Густинському літописі записано наступне: берестяни просили в короля Лешка до себе Василька «дѣтища на княжение». Імовірно, цим словом позначено приблизний вік Василька. Натомість в іншому місці літопису «дѣтище» вжито в значенні «дитини кого-небудь». Розповідаючи про угрів, автор написав, що жінки, через свою красу, були вигнані від людей, а тому кожному «рожденому своему дѣтищу лица различнѣ прерѣзоваху» (ПСРЛ Т. 40, с. 22, 111).

Інші приклади стосуються вживання поняття «дѣтище» у значенні «новонародженого» з різними фізичними вадами тіла. Під 1065 роком записано наступне: рибалки неводом вловили «воверженное дѣтище, еже преизълиха неблагообразно бысть, имѣяше бо и на лицѣ срамъныя уды». Тут же в тексті перелічено знамення, серед яких віднаходимо згадку про те, що народилось «дѣтище без очию и без руку, а во чреслахъ ему рыбий хвост». Літописець пояснив, що ці знамення з'являються не просто так, а знаменують прихід лиха. Далі в тексті віднаходимо ще одну згадку незвичних випадків народження дітей. У 1274 році в Кракові народилось «дѣтище со зубами, иже глаголаше». Поруч вказано: «Второе же дѣтище родися, иже по шестию мѣсяц своего рождества ясным языкомъ глаголаше и пророчествоваше нашествие татар». У 1494 році в Кракові «роди жена мерътвое дѣтище, иже в хребтѣ змий живый, кусая тѣло сего дѣтища» (ПСРЛ Т. 40, с. 22, 55, 125, 140). З одного боку, «дѣтищем» означено дитину іншої людини, а з іншого – новонародженого з явними фізичними вадами тіла чи нетиповими випадками народження. Прикметно, що в наведених прикладах не вживається жодне з вищезазначених понять. Можливо, в уявленні тогочасних людей народжені з певними вадами чи відхиленнями не вважались за повноцінних дітей, а тому їх не називали «немовля», «младенец» чи «отроча», використовуючи натомість слово «дѣтище». Требник митрополита П. Могили запропонував називати таких новонароджених «чѣда» чи «дива» (Требник митрополита Петра Могили 1996, с. 10).

Наступною віковою групою вважаємо «отрочищъ», згадане у «Лексиконі». Воно означає «ѿ лѣ(т) млодѣнѣ(ц)», тобто дитина приблизно 9 років. Поруч вміщено запис «отроча: немоватко, дита» (Цілуйко 1961, с. 154), яке може бути синонімом до слова «младенец».

У Требнику митрополита П. Могили зазначено: «Дѣти же нарицаются отрочата, штенѣже глѣти начнѣт, даже до седмаго лѣта, немогѣщи посреде зла и добра, сѣсть: посреде грѣха и добродѣтели разсѣждати». Маємо чітку верхню межу (сім років), яка знаменувала закінчення власне дитинства (періоду безгрішності), коли дитина не може усвідомлювати свої вчинки. Нижня межа зазначена нечітко, оскільки основним критерієм виступає здатність говорити, яка, у силу індивідуальних особливостей, настає в різний час. Варто зауважити, що в тексті Требника не дотримано означеного розмежування «младенец» та «отрок». У розділі «СД крещеніи млодѣнѣц» в інструкції парафіяльним священникам згадано «млодѣнци родащѣиса», але далі в тексті плід, що застряг в утробі матері, названо «затворенное штроча». У молитвах, які священник мав читати після пологів над породіллею, новонародженого теж названо «отрочам» (Требник митрополита Петра Могили 1996, с. 727, 9, 22, 23. Дивись далі в тексті інші приклади вживання «младенец» та «отроча» щодо новонароджених). Отже, попри окреслену Требником різницю між віковими групами, у тексті ці поняття вживаються як синоніми. Подібне бачимо в діловій документації Київської духовної консисторії. Йдеться про порушення священниками відвідування будинків для читання молитов «женѣ родившей ш(т)роча», надання імені через бабу, яка прийшла з оголошенням «родившагоса ш(т)рочати», а по дорозі назад може забути ім'я «і инѣмъ именѣмъ ш(т)роча ш(т) себе нарѣчетъ», та інші справи (ІР НБУВ ф. 232, спр. 148, арк. 66–67). В указі щодо новонароджених, наслідуючи приклад Требника, вжито поняття «отроча».

Номінацію новонародженого «отрочам» віднаходимо в літописі Григорія Грабянки, де оповідається про намір Богдана Хмельницького вкрасти королівські листи, які перебували в Івана Барабаша. За описаним збігом обставин «Таже женѣ Хмельницкого тогда отроча родившой, моли Хмельницкій Барабаша да отрочати его восприемникъ отъ крещенія будетъ» (Летопись гадячского полковника Григория Грабянки 1853, с. 39–40). Цей епізод вміщено в «Історії Русів» (згаданий вище), де новонароджений син Б. Хмельницького охарактеризований як «младенец». Імовірно, у розумінні автора лексема «младенец» була найбільш придатною до вживання в цій ситуації.

У сповідних запитальниках вміщено адресовані священникам питання під назвою «такожде о раждающихся отрочатех» щодо контролю ієреями дотримання прихожанами хрещення в короткий термін після народження (Корогодина 2006, с. 498). У К. Зіновієва теж простежується вживання поняття «отрок» у значенні новонародженого: «Многіа часомъ жены раждаютъ w(т) роковъ». У назві вірша вжито слово «младенец», але далі в тексті зустрічаються «отрок» та «отроча» (Чепіга & Колосова 1971, с. 101).

Інший випадок фіксує вживання лексеми «отроча» разом з уточнювальним словом. Г. Грабянка описав суперечку між Богданом Хмельницьким та кримським ханом, де останній відповідає на докори Б. Хмельницького, наводячи його слова про те, що татари воюють не з польським військом, «но зъ женами въ поли во время жатви и зъ малими отрочами, плѣняючи ихъ, брань творимъ» (Летопись гадячского полковника Григория Грабянки 1853, с. 141–142). Уточнювальне слово вказує, що поняття «отроча» мало ширше значення і могло використовуватись для номінації інших вікових груп, а тому його можна/потрібно деталізувати.

Серед джерел попередніх періодів теж віднаходимо вживання слова «отроча» в значенні новонародженого. Оповідючи про амазонку, літописець зазначив наступне: «Въ время же хотящимъ родити, аще родится отроча, погубятъ и, аще ли дѣвическъ полъ, то въздоять и прилѣжно и воспитають» (ПСРЛ Т. 2, с. 9). У цьому випадку слово «отроча» має ще й смислове забарвлення на позначення новонародженого саме чоловічої статі.

Ще одним літописним прикладом слугує наведений Біблійний епізод побоїща дітей за наказом Ірода, коли «Марья же убоявшися, скры отроча» (ПСРЛ Т. 2, с. 70). Його вже згадано вище, з чого знаємо, що за текстом Ірод наказав вбити всіх «младенцев» до 2 років. Тобто «отроча» вживається як синонім до «младенец» і позначає дитину до 2 років.

Подальші згадки у джерелах попередніх періодів дають розуміння, що в уявленні людей могли розмежовуватись новонароджені діти, які годуються грудьми, та «отрочата». Оповідючи про погроми Батия, літописець занотував наступне: «Убиша Юрья князя и княгиню его, и всю землю избиша, и не пощадѣша отрочатъ до ссущихъ млека». Або «Батый же взя городъ, изби вси, и не пощадѣ отъ отрочатъ до ссущихъ млеко» (ПСРЛ Т. 2, с. 518, 520). Така конструкція опису погромів Батия вміщена і в Супрасльському літописі (ПСРЛ Т. 35, с. 43). Літописець підсилив трагізм завданої Батием шкоди, назвавши постраждалими «отрочат» та грудних дітей, розмежувавши ці поняття.

Близькою до попередньої вікової групи є «wтрокъ» – «выросто(к), пахола, локъ, ві лѣ(т)» (Цілуйко 1961, с. 154), тобто стосується дітей приблизно 12 років. Вживання цієї лексеми віднаходимо в зазначеній періодизації за «Ляментом»: «Падають невинные отроки» (Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским Т. 1, с. 159), а також у згаданому вище вірші К. Зіновієва (Чепіга & Колосова 1971, с. 101), хоча в останньому випадку під словом «отроки» розуміються новонароджені.

За визначенням П. Беринди, «юноша» – це «млодѣнецъ, молодец, парѣбокъ, к лѣтъ, или по нѣкіихъ, єі лѣтъ», тобто хлопець приблизно 20 чи 15 років. Поруч вміщено значення «юнота: млодѣнецъ, албо дѣвчина, пананка» (Цілуйко 1961, с. 159). Для вікової групи «юноши» вдалось відшукати один приклад, що міститься в Літописі Самійла Величка, де він навів ніби звернення московського царя до козацьких полковників, які перейшли на бік Брюховецького: «колико матерей обезчадися, колико множество женъ безъ времени вдовствують, колико чадъ осиротѣло есть, колико недорослихъ юношей безвинно мечемъ военнымъ пожато бысть» (Величко 1851, с. 173–174). «Юноши» не вважались віковою групою, яка перейшла до дорослості, на що вказує уточнювальне слово «недоросли», вжите автором літопису.

Загальні номінації вікових груп дитинства

Характеристика наступних прикладів виходить за межі вищенаведеної періодизації «Лексикона», І. Величковського та «Ляменту». Уважаємо за потрібне висвітлити й інші форми означення вікових

груп дитинства, оскільки вони мали місце в українському суспільстві досліджуваного періоду. Зупинимось на вживанні поняття «дѣти», яке є узагальненим та не має чітких маркерів розмежування.

У Київському літописі першої чверті XVII ст. в описі нападу татар на польські землі новонародженого названо «дѣтям»: «Же ледве з матки своє дитя на світ втворило ворота з живота, вт татар «Татарове єдут» закричало» (Ульяновський & Яковенко 1989, с. 111). У Львівському літописі віднаходимо тотожне значення: «Того ж року на знесіння невіста уродила дітей двоє, котрої ся зросли були митусь, а пупок бул єдин. Єдно було живое, а другое умерлоє, і тоє зась умерло» (Бевзо 1971, с. 104).

К. Зіновіїв у своїх віршах «Ω жєнахъ з дѣтє(и) умираючи(х)» та «Ω жєнахъ, раждаючи(х) дѣти в скоры(и) часъ по приня(т)ю шлю(б)номъ...» теж використав поняття «дѣти» для позначення новонароджених. А в інших випадках додав уточнювальні слова: «Ω жєна(х) плачущи(х) по умираючи(х) (малы(х)) дѣтєхъ своїхъ», «Ω жєна(х) неусторожны(х), присыпляючи(х) малыхъ дѣтє(и) своихъ», «Ω дѣтєхъ малы(х) остаючи(х)са о(т) родичовъ свои(х): в году єдно(м), или в дво(х): и далѣ(и)» (Чепіга & Колосова 1971, с. 106, 268, 108, 110, 128). З останнього вірша дізнаємось, що «малыми дѣтми» могли називати одно- та дворічних, а також і дещо старших.

Самійло Величко згадав напад Чернецького на Погребища, де під час ярмарку було вбито «увесь народъ тамъ на ярмарокъ собравшийся мужеска полу и женска, дѣвокъ и тяжарнихъ невѣст, зъ дѣтками перси материнскіє ссущими» (Величко 1848, с. 128). Для підсилення емоційного сприйняття описуваних подій, словом «дѣти» автор позначив тих, хто ще годується грудьми, уживши навіть зменшувально-пестливу форму.

Автор «Історії Русів» подав опис арешту гетьмана Остряниці поляками, які повезли його та інших козаків до Варшави. За ними відправились дружини «забравши съ собою малолѣтнихъ дѣтей своихъ», сподіваючись розжалувати поляків. Але їм це не вдалось, оскільки всіх полонених козаків було страчено різними способами, а «жены и дѣти страдальцевъ оныхъ ... напояли воздухъ воплями своими и рыданіємъ». Козацьких дружин було вбито і «оставшихся же по матерямъ дѣтей, бродившихъ и ползавшихъ около ихъ труповъ, пережгли всѣхъ въ виду ихъ отцовъ на желѣзныхъ рѣшеткахъ». У наведених прикладах лексема «дѣти» вжита у значенні «потомства». Додаткове слово «малолѣтние» деталізує поняття, яким автор у той же час намагався підсилити трагізм описаних подій, звертаючись до почуттів читача. Схожий приклад вміщено в описі генерала Бирона, де серед його жахливих вчинків, на думку автора, згадано наступне: «хватали женщинъ, особенно кормилицъ, и отбирали у нихъ грудныхъ дѣтей, а вмѣсто ихъ заставляли грудью своею кормить малыхъ щенковъ изъ псовой охоты сего изверга» (Історія Русовъ или Малой Россіи 1846, с. 55–56, 243). З даного прикладу видно, що поруч з лексемою «дѣти» могло вживатись ще одне уточнювальне слово «грудные», яке вказує на дітей лактаційного періоду.

У «Лікарських та господарських порадицях» описані способи лікування різних хвороб у дітей, котрі виділяються вживанням слова «дѣти» в описі. «На боль дѣтѣй», «Для дѣтѣй», «На сухоты дѣтємъ», «На кашель для дѣтѣй», «На сухоти дити(н)ніє» (Передрієнко 1984, с. 26, 33, 36, 49, 66, 68, 70, 83, 89, 99, 114–120) та ін. Окрім узагальнених форм, віднаходимо й більш деталізовані: «мали(мъ) дѣтємъ», «на кашель малимъ дѣтємъ» (Передрієнко 1984, с. 32, 51). Новонароджених «Лікарські та господарські порадици» теж позначили «дѣтми»: «жєна(м) прє(д) ро(ж)деніємъ дїтатє», «Аще котораа жєна по рожденіи дїтатє вычїщена не машъ», «Аще невѣ(с)та, породївши дїта», «абы detmy postopila жєна» (Передрієнко 1984, с. 107, 108, 111, 84). Щодо старших вжито наступні форми: «дѣтѣй доросли(х)», «дѣтємъ, и рослѣйши(мъ)», «Дѣтємъ посполите и рослѣйшимъ» (Передрієнко 1984, с. 40, 70, 85–86). «Рослѣйшиє» діти позначаються як старші за «малих дѣтей», а уточнювальне слово дає змогу деталізувати поняття «дѣти». В окремих випадках розрізнення менших та старших дітей позначається на дозуванні ліків: «давай дѣтємъ по скрипулє, то(лѣ)ко ваги, сколко заважить 20 зєрнь перецю, рослѣйшимъ трохи болши» (Передрієнко 1984, с. 83).

У «Хроніці Литовській та Жемайтійській» натрапляємо й на інші форми означення дитини. Коли помер московський князь Іван Васильович, то залишив по собі старшого сина Василя, котрий «в той час ещє был дитиною ув опеце боярина настаршого Данила Семеновича Овчины» (ПСРЛ Т. 32, с. 108). Відповідно «дитиною» названо того, хто перебував під чиєюсь опікою.

С. Величко описав відповідь Б. Хмельницького польським послам, що сина свого в заставу не може послати «ижъ еденъ въ дитинихъ зостаєть лѣтєхъ», а інший має скоро женитись (Величко 1848, с. 123). Жодних маркерів чи уточнювальних слів автор не навів. Аналізуючи описані події, з'ясовуємо, що вони відбувались у 1652 році, коли Юрію Хмельницькому, вік якого названо «дитиними лѣтами», було приблизно 12–13 років.

У джерелах попередніх періодів віднаходимо подібні приклади. У церковному Уставі князя Володимира Синодальної редакції зазначено: «или дѣвка дѣта повѣржетъ». А в Троїцькій редакції: «аще долго время не крестятъ дѣтеи своих». Подібне зустрічаємо в Уставі князя Ярослава Просторої редакції: «Иже поп дѣти крестит в чужем оуѣздѣ» чи «Тако же и женки без своего мѣжа или при мѣжи дитати добѣдет, да погѣбитъ» (Щапов 1976, с. 23, 77, 89). В обох випадках означено одну з найменших вікових груп, оскільки згадки стосуються хрещення та дітозгубництва, які здійснювались у найкоротший термін після пологів.

У літописі за Іпатіївським списком зазначено, що угорський король Андрій хотів одружити Данила Романовича зі своєю дочкою «обѣима дѣтскома бывшима». Ці події записані під 1206 роком, коли Данилу було приблизно 5 років. Навіть далі, під 1211 роком, Данило Романович характеризується як «дѣтску суццю» (ПСРЛ Т. 2, с. 484, 488).

«Дѣтми» називали і тих, хто вже вмів їздити верхи на конях. Як приклад слід навести епізод з літопису за Іпатіївським списком: Ольга підійшла до древлян із дружиною та сином Святославом, який сидів у сідлі і «бѣ бо вѣлыми дѣтескъ». Або «Данилу же тогда дѣтску суццю, яко же можяше на конѣ ѣздити» (ПСРЛ Т. 2, с. 37, 488).

Наступною загальною номінацією є форма «млад» чи «молодой». В описі приготування ліків від хвороби очей вказано дозування з наступною згадкою: «А то знай, гды молодой челадникъ w шесть лѣтъ, слапшеи водки треба, а гды ВІ [12], трохи потужнѣйшей, а гды К [20], то еще потужнѣйшей, а гды Л [30], М [40], то пакъ ищи моцнѣйшей, але в(ъ) мѣру» (Передрієнко 1984, с. 106). Як бачимо, віковий діапазон для означення «молодой» розпочинається з 6-ти та може сягати 40-ка років, оскільки перерахунок основних вікових категорій продовжується без жодних інших маркерів.

У Густинському літописі під згадкою подій у Візантії зазначено про смерть Івана Цимісхія («Иоанъ Земиска») і прихід до влади його наступників: «царя млада Василий, имый лѣтъ 20, а Константин 17» (ПСРЛ Т. 40, с. 36).

У Румянцевському літописі під 1528 роком записано: «Жигимонта Августа молодого посадили на Великом князствѣ Литовском в понедѣльник, на день святаго Луки Євангелиста. а ему тогда было 9 лѣтъ» (ПСРЛ Т.35, с. 213).

С. Величко в описі подій жовтня 1659 року в Переяславі охарактеризував Юрія Хмельницького так: «Гетманъ зась тотъ Хмелниченко былъ тогда младолѣтень и уменъ, заледво отъ рожденія своего лѣтъ сѣмнадцять чили осмнадцять имѣющій» (Величко 1848, с. 400). При складанні твору автора зацікавила та обставина, що Ю. Хмельницький у свої приблизно 18 років став гетьманом і мав керувати іншими козаками, які в більшості випадків були старшими від нього. Тому і вміщено деталізовану інформацію щодо гетьмана.

Окрім додавання числового позначення віку до форми, могли використовуватись і уточнювальні слова: «Крол венгерскій хотѣлъ свою дочку, малодую барзо, за Данила, также дѣтинний лѣта маючогw, отдати бо у себѣ не мѣлъ сѣна». При цьому означення «барзо молодая» прирівняно до «дитячих літ». «Данило еще тогда молод былъ, еще толко на коню почал сѣдѣти» (Мицик & Кравченко 1992, с. 129, 131). Вище наведено дану цитату з літопису за Іпатіївським списком. Однак у Ф. Софоновича слово «дѣтско» замінено на «молод», яке він, очевидно, вважав найбільш придатним у цьому випадку. Наведені два джерела розділяють приблизно три століття. Можливо, для Ф. Софоновича було незвично писати про Данила Романовича, як про дитину, яка тільки почала їздити верхи. Адже він описав, що польський король Лешко хотів посадити Данила княжити в Галичі. Відтак в уявленні Ф. Софоновича склалось враження, що не можна назвати Данила дитиною.

У джерелах попередніх періодів теж віднаходимо приклади вживання форми «млад». «У Юрья князя у Лвовича умре сынъ, именемъ Михайло, млада суццу ему», «Володимира же не пусти кормилецъ его, зане молодъ бѣ в то время», «Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимирѣ младъ», «Даниль бо младъ бѣ», «Даниль же и Василко слышавше посласта Лва, млада суцца, и яко ни во бой ему внити млада суццу» (ПСРЛ Т. 2, с. 590, 299, 495, 491, 529).

Для уточнення віку форма могла використовуватись разом із числовим позначенням кількості років, що виповнилися. Суздальський князь Всеволод Юрійович (Велике Гніздо) віддав свою дочку Верхуславу заміж за Ростислава – сина Рюрика Ростиславича. Верхуслава описується літописцем так: «занеже бѣ мила има и млада суцци осми лѣтъ». Оповідуючи про Данила Романовича літописець зазначив: «а самому Данилу бодену бывшую в перси, младѣства ради и буети не чюяше ранѣ бывшихъ на телеси его: бѣ бо возрастомъ 18 лѣтъ» (ПСРЛ Т. 2, с. 443, 497).

У Никифорівському літописі описано напад Батия на Козельськ, де згадано князя Василя: «суццу же в нем князю млада Василью». Жителі міста організували оборону: «Аще и князь наш

мал естъ н[о] умрем за нь». Батисві все ж вдалось взяти штурмом місто, частину жителів якого наказав убити. «А о князи Василии невѣдомо естъ: инии глаголаху, яко у крѣви утопл естъ, понеже мал бѣ, 12 лѣтъ» (ПСРЛ Т. 35, с. 25). Князь Василь на час цієї події мав 12 років, але описується одночасно і як «млад», і як «мал».

Іншою лексемою для позначення дітей можна вважати «чадо». Варто зауважити, що «чадом» могли називати будь-кого, виходячи за межі дитинства. Згідно релігійних уявлень християнства, усі люди є чадами, тобто дітьми Божими, Його творінням. Тому церковнослужителі могли звертатись до своїх прихожан через форму «чадо». У послушництві духовні вчителі називають своїх учнів «чадами», яким дають настанови на праведний шлях спасіння душі. Наприклад, Георгій Зарубський звернувся до свого духовного учня так: «Се пишу к те чадо моє оузлюбленює» (Срезневский 1867, с. 54). Феодосій Печерський, давши настанови князю Ізяславу Ярославовичу, звернувся до нього так: «Ты же, чадо, таковых дѣаний блюди себе и не присвойся тѣмъ, но бѣгай их» (Абрамович 1991, с. 191).

«Лексикон словенороский» подає наступне визначення: «чадо: сынъ, дитя, або ово(ц), плодъ, родзай, поколь(н)є» (Цілуйко 1961, с. 156). Як синонім, слово «чадо» не вживається біля лексем «младенец», «дѣтищ», «отрочище», «отрок» чи «юноша» у «Лексиконі».

У літописі Г. Грабянки наведено супліку народу до Речі Посполитої, у якій вміщено скаргу на різні утиски, зокрема й ті, що стосуються дітей: «чада наша безъ омитія банею крещенія грѣха первородного отъ сея жизни отходятъ, а въ совершенній возрастъ приходящіе безъ законного брака пребываютъ» (Летопись гадячского полковника Григория Грабянки 1853, с. 36–37). Контекстуально розуміємо, що в цьому випадку слово «чада» позначає саме дітей, оскільки йдеться про таїнство хрещення.

У поменниках серед інших імен зустрічаються дитячі, а на рівні з ними біля імені когось із родичів указано «со чади» чи «и чад их» (Див. Прокоп'юк 2004, с. 92, 94, 96, 98, 143, 187, 207; Кузьмук 2007, с. 54, 107, 108). На жаль, жодних уточнювальних елементів поруч з цими записами немає, а тому таким способом могли іменувати як власне дітей, так і дорослих, які, попри свій вік, вважались дітьми певної особи.

Подібне віднаходимо в літописі за Іпатіївським списком, де оповідається про напад на Судомір монгольського полководця Бурундая, який штурмом брав місто та запалив його. Загорілись всі будівлі й церква, у якій на той час ховалось багато людей, котрі там і загинули. «И бысть плачь великъ и рыдание, мужи плакахуся свѣрстыницъ своихъ, матери же плакахуся чадъ своихъ, брат брата» (ПСРЛ Т. 2, с. 565). Відповідно, матері плакали за померлими власними дітьми. Однак без додаткових уточнень не можна однозначно стверджувати, що тут йдеться про власне дітей (недорослих).

У діловій документації XVIII ст. зустрічаємо ще один варіант номінації дітей, який вжито з числовим уточненням прожитих років. За указом імператриці Анни Іоанівни від 9 лютого 1737 року всім шляхетським дітям необхідно було прийти до відповідних місць для «смотру». Дітей тут позначено «недорослами wt се(д)ми лѣтъ» і такими вони вважаються до 20 років. Додано відповідні вікові маркери, по досягненню яких вони мали дотримуватись інструкцій указу і приходити на «смотри» у Санкт-Петербург та Москву (ІР НБУВ ф. 232, спр. 143, арк. 18зв. – 21зв.).

Таким чином, вдалося віднайти приклади періодизації людського життя в уявленні українських інтелектуалів XVII–XVIII ст., звідки можна отримати інформацію про поділ дитинства на окремі вікові групи. У поетичних творах життя людини порівняно з порами року, які становлять замкнене коло природи, де кожна пора року відповідає певному віковому періоду. Попри циклічність природи, життя представлено у вигляді лінії, яка дотична до замкненого кола, але є прямою з початковою (народження) та кінцевою (смерть) точками.

Автори ліричних творів розрізняли такі вікові групи дитинства в наступній послідовності: «немовлята», «младенци», «отрочата», «юноши». Памво Беринда у своєму «Лексиконі словенороському» виділив наступні вікові групи: «младенец» (дитина приблизно 3 років), «дѣтищ» (приблизно 6 років), «отрочище» (приблизно 9 років), «отрок» (приблизно 12 років), «юноша» (приблизно 15/20 років) (Див. Таблица 1).

Таблиця 1. Періодизації дитинства за проаналізованими джерелами

№ / джерело	«Мѣнуты всѣх. Общые» І. Величковський	«Лямент людей побожных»	«Лексикон словенороський» П. Беринда	Требник митрополита Петра Могили
1.	–	Немовятко	–	–
2.	Младенец	Младенец	Младенец (3 роки)	Младенец
3.	–	–	Дѣтищ (6 років)	–
4.	–	–	Отрочище (9 років)	–
5.	Отрок	Отрок	Отрок (12 років)	Отрок
6.	Юноша	Юноша	Юноша (15 або 20 років)	–

Церковна література виокремила дві групи: «младенци» та «отрочата», і встановила умовно чітке розмежування між ними. За уявленнями Церкви, діти до 7 років не можуть усвідомлювати власних вчинків, а відповідно – і грішити. Саме цей період вважався власне дитинством, яке поділялось на «младенчество» та «отрочество». З настанням семирічного віку відбувається перехід до дорослого життя, коли вже з'являється усвідомлення відповідальності за власні вчинки, а тому з цього віку необхідно сповідатись. Попри поділ дитинства на два періоди, лексеми номінації дітей у церковних текстах не завжди вживались з дотриманням окреслених відмінностей, а використовувались як синоніми чи взаємозамінні слова з подвійним значенням.

Форма номінації «немовля» стосувалась дитини, що перебувала на грудному вигодовуванні матері. Ця ознака є маркером належності до вікової групи, яка, однак, не дає чіткого розмежування з іншими групами. Лактація – досить індивідуальний період, на тривалість якого могли впливати різні чинники: економічне становище сім'ї, уявлення про лактаційний період як один із методів контрацепції, власні переконання тощо. Прикладів вживання цієї форми вдалось віднайти небагато.

Наступною віковою групою вважались «младенци», яка не мала виразних меж і могла номінувати як новонароджених дітей, так і значно старших. За «Лексиконом» до цієї групи мали належати діти приблизно трьох років, а за Требником – діти лактаційного періоду поки не вміють говорити. З інших джерел видно, що значення поняття було досить широким: ним могли назвати плід в утробі матері, дитину 10–12 чи навіть 18 років. У певних випадках вживались числові або словесні уточнення.

Згідно періодизації, старшими за «младенцев» вважались «дѣтища» – особи приблизно 6-ти років. Із наведених прикладів видно, що форма означала «дитину кого-небудь» або «новонародженого», без чіткої вказівки віку. Вважаємо (але і не виключаємо інших значень), що дана лексема використовувалась більше для позначення дітей із явними фізичними вадами тіла чи описів незвичних випадків народження, щодо яких не вживались форми «немовля», «младенец» чи «отроча». В уявленні людей того часу народжені з фізичними вадами, або, як зустрічається в джерелах, з видозміненими частинами тіла, наблизеними зовнішнім виглядом до тваринних, не могли вважатись за «повноцінних» дітей. Саме тому використовувалась лексема «дѣтище», яка означала потомство, але і не називала їх дітьми, будучи зміненою формою слова «дѣтя».

Старшою віковою групою було «отрочище», що в джерелах частіше позначено як «отроча». Належність до неї визначалась здатністю говорити, яка має індивідуальні особливості, а отже, не є виразним засобом розмежування. Ба більше, цією формою могли номінувати новонароджених, що свідчить про сприйняття слів «младенец» та «отрок» як синонімів, через що інколи останнє вживали з певними уточненнями.

За ним слідували «отроки» – діти приблизно 12-ти років. У проаналізованих джерелах не вдалось віднайти значної кількості прикладів вживання даного поняття.

Старшою від попередніх віковою групою вважались «юноши» – особи приблизно 15/20-ти років. Щодо цієї лексеми теж вдалось віднайти небагато прикладів вживання, які не дають змоги з'ясувати основні маркери розрізнення.

Встановили, що на рівні з конкретними формами номінації у використанні перебували й загальні, які могли слугувати для означення будь-якої з вікових груп дитинства. Значення залежало від контексту ситуації. Для більшої деталізації могли вживати спеціальні числові або словесні уточнення.

Найбільш універсальна форма – «дѣти», яка стосувалась новонароджених, тих, хто перебуває на грудному вигодовуванні, та старших. Через доволі широке значення лексема могла вживатись із додатковими уточненнями для деталізації інформації про об'єкт.

Словом «млад» чи «молодой» могли позначати дітей різного віку: від 6-ти до 18-ти років. З наведених прикладів видно, що до форми могли додавати числові або словесні уточнення.

Поняття «чадо» мало найширше значення з усіх форм, оскільки означало творіння Боже і могло застосовуватись для позначення будь-кого, незалежно від віку. Ним найчастіше користувались люди, що мали відношення до Церкви, на позначення прихожан чи духовних учнів.

В актових церковних джерелах дітей різного віку могли номінувати «недорослями» і вказувати поряд певну кількість років для уточнення. Лексема стосувалась різних дітей досить широкого вікового проміжку: від 7-ми до 20-ти років, не маючи інших маркерів розрізнення.

В українському суспільстві XVII–XVIII ст. для позначення вікових груп дитинства використовувались різні поняття, що не мали чітких маркерів розмежування, а подекуди – могли вважатись синонімами чи взаємозамінними словами з декількома значеннями. З огляду на це, поруч з відповідною лексемою вміщувались словесні або числові уточнення. Тому не має змоги чітко визначити приналежність форми номінації до однієї вікової групи дитинства.

В українській історичній науці залишається чимало питань для вивчення, що стосуються історії дитинства. Подальші дослідження дадуть змогу заповнити ці прогалини, порівняти нові результати з вже існуючими, а також прослідкувати еволюцію дитинства протягом різних історичних періодів.

Список джерел та літератури

- АБРАМОВИЧ, Д. І., 1991, Києво-Печерський патерик. Київ: Час.
- АРЬЕС, Ф., 1999, Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. (Пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева). Екатеринбург: Издательство Уральского университета.
- БЕВЗО, О. А., 1971, Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. 2-е вид. Київ: Наукова думка.
- ВЕЛИЧКО, С., 1848, Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Том 1. Киев.
- ВЕЛИЧКО, С., 1851, Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Том 2. Киев.
- ГОШКО, Т., 2019, Звичай і права: джерела, коментарі, дослідження. Т. I: Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття. Київ: Критика.
- ЗЕЛІНСЬКА, О., 2019, Лексичні засоби позначення дитячого віку в писемних пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 64, Iss. 1, p. 207–221.
- ИСТОРИЯ РУСОВЪ ИЛИ МАЛОЙ РОССИИ. Сочинение Георгия Конискаго, архієпископа Бѣлорусскаго. Москва: Въ Университетской Типографіи, 1846.
- Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 232. Спр. 143.
- Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 232. Спр. 148.
- КОРОГОДИНА, М. В., 2006, Исповедь в России XIV–XIX вв. Исследование и тексты. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин».
- КУЗЬМУК, О. (упоряд.), 2007, Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Вип. 18, спецвипуск 7. Київ: Видавництво «Фенікс».
- ЛЕТОПИСЬ ГАДЯЧСКОГО ПОЛКОВНИКА ГРИГОРИЯ ГРАБЯНКИ, 1853, Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. Киев: в Университетской типографии.
- МАСЛІЙЧУК, В., 2010, Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст., *Український історичний журнал*, 2, 38–47.

- МАХНОВЕЦЬ, Л. (ред.), 1972, Величковський Іван: твори. Київ: Наукова думка.
- МИЦИК, Ю. А. & КРАВЧЕНКО, В. М. (передм., комент.), 1992, Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. Київ: Наукова думка.
- ПЕРЕДРІЄНКО, В. (ред.), 1984, Лікарські та господарські порадики XVIII ст. Київ: Наукова думка.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 2: Лѣтопись по Ипатскому списку. Санкт-Петербург, 1871.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. Москва: издательство «Наука», 1975.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 35. Летописи Белорусско-Литовские. Москва: издательство «Наука», 1980.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 40. Густынская летопись. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2003.
- ПРОКОП'ЮК, О. (упоряд., вступ. стаття), 2004, Поменник Софії Київської: Археографічна публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. Київ.
- СЕМЕНОВ, В., 1893, Древняя русская Пчела по пергаменному списку, Сборник отделения русского языка и словестности Императорской академии наук, Т. 54. Санкт-Петербург.
- СЕРДЮК, І., 2018, Маленький дорослий. Дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С.
- СРЕЗНЕВСКИЙ, И., 1867, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, Т. 1: Гл. I–X. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- ТРЕБНИК МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ, 1996. Київ: Інформаційно-видавничий центр української православної церкви.
- УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. І. & ЯКОВЕНКО, Н. М. (вступ. стаття та публікація), 1989, Київський літопис першої чверті XVII ст., Український історичний журнал, 5, 103–114.
- УШКАЛОВ, Л. (ред.), 2011, Скворода Г. Повна академічна збірка творів. Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських студій.
- ЦІЛУЙКО, К.К. (ред.), 1961, Лексикон словенороський Памви Беринди. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- ЧЕПИГА, І. П. & КОЛОСОВА, В.П., 1971, Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. Київ: Наукова думка.
- ЩАПОВ, Я. Н., 1976, Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. Москва: издательство «Наука».
- ЮЖНОРУССКИЕ ЛЕТОПИСИ, ОТКРЫТЫЕ И ИЗДАННЫЕ Н. БЕЛОЗЕРСКИМ. Том 1. Киев, 1856.
- AGUILERA HIDALGO, M. del C. & PORTUONDO BARBÓN, A. M., 2020, La periodización del desarrollo humano desde un enfoque integral. Revista Mapa, 2(19), 20–42.
- DELGADO, B., 1998, Historia de la infancia. Barcelona: Editorial Ariel, S.A.
- PETROV, I.N., 2020, Cerkiewnostowiańskie określenia dzieci i osob młodych w wybranych źródłach leksykograficznych. W: Latorpisy Akademii Supraskiej. T. 11: Dzieci w kulturze duchowej Prawosławia. Białystok–Kraków, 17–27.
- СПАСОВА, М., 2020, Децата в Книгата Григорий Цамблак – божествен промисъл и святост. У: Latorpisy Akademii Supraskiej. T. 11: Dzieci w kulturze duchowej Prawosławia. Białystok–Kraków, 43–61.

References

- ABRAMOVYCH, D. I., 1991, Kievo-Pecherskii paterik [Kyiv-Pechersk paterik]. Kyiv: Chas. [In Church Slavonic].
- AGUILERA HIDALGO, M. del C. & PORTUONDO BARBÓN, A. M., 2020, La periodización del desarrollo humano desde un enfoque integral [Periodization of human development from the point of view of an integrated approach]. Revista Mapa, 2(19), 20–42. [In Spanish].
- ARIES, F., 1999, Rebenok i semeinaia zhizn pri starom poriadke [Child and family life under the old order]. (Per. s frants. Ya. Yu. Startseva pri uchastii V. A. Babintseva). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta. [In Russian].
- BEVZO, O. A., 1971, Lvivskiy litopys i Ostrozkiy litopyssets: Dzhereloznavche doslidzhennia [The Lviv Chronicle and the Ostroh Chronicle: A Source Study]. 2-e vyd. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- ШЕРИНА, І. П. & КОЛОСОВА, В. П., 1971, Klymentii Zinoviiv. Virshi. Prypovisti pospolyti [Clementiy Zinoviev. Lyrics. Folk proverbs]. Kyiv: Naukova dumka. [In old Ukrainian].

- DELGADO, B., 1998, Historia de la infancia [History of Childhood]. Barcelona: Editorial Ariel, S. A. [In Spanish].
- HOSHKO, T., 2019, Zvychai i prava: dzhherela, komentari, doslidzhennia. T. I: Antropolohiia mist i miskoho prava na ruskykh zemliakh u XIV – pershii polovyni XVII stolittia [Custom and Rights: Sources, Commentary, Studies. Volume I: The Anthropology of Towns and Town Law in the Ruthenian Lands from the 14th to the mid – 17th Century]. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].
- Instytut Rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (IR NBUV). F. 232. Spr. 143. [In old Russian].
- Instytut Rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (IR NBUV). F. 232. Spr. 148. [In old Russian].
- ISTORIIA RUSOV ILI MALOI ROSSII [History of the Ruses or Little Russia]. Sochinenie Georgiia Koniskago, arkhiepiskopa Belorusskago. Moskva: V Universitetskoj Tipografii, 1846. [In old Russian].
- KOROGODINA, M. V., 2006, Ispoved v Rossii XIV–XIX vv. Issledovanie i teksti [Confession in Russia in the 14th – 19th centuries. Research and texts]. Sankt-Peterburg: «Dmitrii Bulanin». [In Russian].
- KUZMUK, O. (uporiad.), 2007, Pomennyk Vvedenskoj tserkvy v Blyzhnikh pecherakh Kyevo-Pecherskoj lavry. Publikatsiia rukopysnoi pamiatky druhoj polovyni XVII st. [Pomiannyk of the Vvedenska Church in the Near Caves of the Kyiv-Pechersk Lavra. Publication of a handwritten monument of the second half of the 17th century.]. Lavrskyi almanakh: Kyevo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoj istorii ta kultury. Vyp. 18, spetsvypusk 7. Kyiv: Vydavnytstvo «Feniks». [In Church Slavonic].
- LETOPIS HADYACHSKOHO POLKOVNIKA HRIHORIA HRABYANKY [Chronicle of Hadyatsk colonel Hryhorii Hrabynka], 1853, Izdana Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov. Kiev: v Universitetskoj tipografii. [In old Ukrainian].
- MAKHNOVETS, L. (red), 1972, Velychkovskiy Ivan: tvory [Ivan Velichkovsky: works]. Kyiv: Naukova dumka. [In old Ukrainian].
- MASLIICHUK, V., 2010, Vik doroslishannia: pochatok povnoi kryminalnoi vidpovidalnosti v Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhoj polovyni XVIII st. [The age of adulthood: the beginning of full criminal responsibility in Left Bank and Slobid Ukraine in the second half of the 18th century], Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 2, 38–47. [In Ukrainian].
- MYTSYK, Yu. A. & KRAVCHENKO, V. M. (peredm., koment.), 1992, Sofonovych Feodosii. Khronika z litopystsiv starodavnikh [Sofonovych Feodosii. Chronicle from ancient chroniclers]. Kyiv: Naukova dumka. [In old Ukrainian].
- PEREDRIENKO, V. (red.), 1984, Likarski ta hospodarski poradnyky XVIII st. [Medical and economic advisors of the 18th century] Kyiv: Naukova dumka. [In old Ukrainian].
- PETROV, I.N., 2020, Cerkiewnosłowiańskie określenia dzieci i osob młodych w wybranych źródłach leksykograficznych [Church Slavonic terms for children and young people in selected lexicographic sources]. W: Latopisy Akademii Supraskiej. T. 11: Dzieci w kulturze duchowej Prawosławia. Białystok-Kraków, 17–27. [In Polish].
- Polnoe sobranie russkikh letopisei (PSRL) [A complete collection of Russian chronicles]. T. 2: Letopis po Ipatskomu spisku. Sankt-Peterburg, 1871. [In Church Slavonic].
- Polnoe sobranie russkikh letopisei (PSRL) [A complete collection of Russian chronicles]. T. 32. Khroniki: Litovskaya i Zhmoitskaya, i Bikhovtsa. Letopisi: Barkulabovskaya, Averki i Pantsimogo. Moskva: izdatelstvo «Nauka», 1975. [In old Russian].
- Polnoe sobranie russkikh letopisei (PSRL) [A complete collection of Russian chronicles]. T. 35. Letopisi Belorussko-Litovskie. Moskva: izdatelstvo «Nauka», 1980. [In old Russian].
- Polnoe sobranie russkikh letopisei (PSRL) [A complete collection of Russian chronicles]. T. 40. Gustinskaya letopis. Sankt-Peterburg: «Dmitrii Bulanin», 2003. [In old Russian].
- PROKOPIUK, O. (uporiad., vstup. stattia), 2004, Pomennyk Sofii Kyivskoi: Arkheohrafichna publikatsiia rukopysnoi pamiatky druhoj polovyni XVIII – pershoj chverti XIX st. [Pomiannyk to Sophia of Kyiv: Archaeological publication of a handwritten monument of the second half of the 18th – the first quarter of the 19th century] Kyiv. [In Church Slavonic].
- SEMENOV, V., 1893, Drevniaia ruskaia Pchela po pergamenomu spisku [Ancient Russian Bee (Pchela) according to the parchment list], Sbornik otdeleniia russkogo yazyka i slovestnosti Imperatorskoj akademii nauk, T. 54. Sankt-Peterburg. [In Russian].
- SERDIUK, I., 2018, Malenkyi doroslyi. Dytna i dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. [Little Grown Up: Child and Childhood in the 18th century Hetmanate]. Kyiv: K.I.S. [In Ukrainian].

- SHCHAPOV, Ya. N., 1976, Drevnerusskie knyazheskie ustavi XI–XV vv. [Old Russian princely charters of the 11th–15th centuries]. Moskva: izdatelstvo «Nauka». [In Church Slavonic].
- SPASOVA, M., 2020, Detsata v Knigata Grigorii Tsamblak – bozhestven promisl i svyatost [Children in the Book of Gregory Tsamblak – divine providence and holiness]. V: Latopisy Akademii Supraskiej. T. 11: Dzieci w kulturze duchowej Prawosławia. Białystok-Kraków, 43–61. [In Bulgarian].
- SREZNEVSKII, I., 1867, Svedeniya i zametki o maloizvestnykh i neizvestnykh pamiatnikakh [Information and notes about little-known and unknown monuments], T. 1: G. I. I–X. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk. [In Russian].
- TREBNYK MYTROPOLYTA PETRA MOHYLY [Trebnyk of Metropolitan Petr Mohyla], 1996. Kyiv: Informatsiino-vydavnychiy tsentr ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. [In Church Slavonic].
- TSILUIKO, K. K. (red.), 1961, Leksykon slovenoroskyi Pamvy Beryndy [Pamva Berinda's Slovenian-Russian lexicon]. Kyiv: druk. vydavnytstva AN URSSR. [In Church Slavonic].
- ULIANOVSKYI, V. I. & YAKOVENKO, N. M. (vstup. stattia ta publikatsiia), 1989, Kyivskiy litopys pershoi chverti XVII st. [Kyiv chronicle of the first quarter of the 17th century], Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 5, 103–114. [In old Ukrainian].
- USHKALOV, L. (red), 2011, Skovoroda H. Povna akademichna zbirka tvoriv [Skovoroda H. Complete academic collection of works]. Kharkiv-Edmonton-Toronto: Maidan; Vydavnytstvo Kanadskoho Instytutu Ukrainskykh studii. [In old Ukrainian].
- VELICHKO, S., 1848, Letopis sobitii v Yugozapadnoi Rossii v XVII veke [Chronicle of events in Southwestern Russia in the 17th century]. Tom 1. Kiev. [In old Ukrainian].
- VELICHKO, S., 1851, Letopis sobitii v Yugozapadnoi Rossii v XVII veke [Chronicle of events in Southwestern Russia in the 17th century]. Tom 2. Kiev. [In old Ukrainian].
- YUZHNRUSSKIE LETOPISI, OTKRYTYE I IZDANNYE N. BELOZERSKIM [South Russian Chronicles, discovered and published by N. Belozersky]. Tom 1. Kiev, 1856. [In old Ukrainian].
- ZELINSKA, O., 2019, Leksychni zasoby poznachennia dytiachoho viku v pysemnykh pamiatkakh ukrainskoi movy XVI–XVIII st. [Lexical means of marking childhood in written monuments of the Ukrainian language of the XVI–XVIII centuries] Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 64, Iss. 1, p. 207–221. [In Ukrainian].

**Періодизація та номінація вікових груп дитинства
в українському суспільстві XVII–XVIII ст.
(на прикладі писемних пам'яток інтелектуалів)**

Стаття присвячена вивченню вікової періодизації дитинства та номінації вікових груп в українському суспільстві XVII–XVIII ст. на основі аналізу писемних пам'яток інтелектуалів. Автор зазначає, що цією темою займались як зарубіжні, так і українські дослідники, серед яких називає наступних: Ар'єс Ф., Дельгадо Б., Петров І., Спасова М., Маслійчук В., Сердюк І. Попри вказані дослідження залишається мало вивченим питання щодо аналізу основних вікових груп дитинства та їхньої номінації в українському суспільстві досліджуваного періоду. Методологія статті базується на принципах науковості, історизму, об'єктивності. Використані методи аналізу, синтезу, порівняння інформації, наведеної в історичних джерелах. Для з'ясування значення лексем номінації дітей використано семантичний підхід. Автор вивчає особливості поділу дитинства на періоди з властивими для кожного з них ознаками, які виділяють їх з-поміж інших. Літературні твори дають змогу з'ясувати загальне уявлення про періодизацію людського життя і дитинства зокрема. Вони не подають чіткого розмежування, але дозволяють встановити їхню послідовність. Основними віковими групами досліджуваного періоду є наступні «немовля», «младенець», «отроча», «юноша». Аналізуючи джерела різного походження автор намагається встановити їхнє семантичне значення, що ускладнюється обмеженою кількістю маркерів розрізнення. Подекуди одні лексеми могли вживатись для номінації дітей кількох вікових груп, виступаючи синонімами з іншими формами, що дозволяло людям досліджуваного періоду використовувати їх як взаємозамінні між собою слова. У джерелах лексеми виступають як цілком самостійно, так і з додатковими уточненнями, наявність яких свідчить про широке семантичне значення. Серед них виділяються наступні: «малий», «дорослий», «той, що годується грудним молоком», а також могли додаватись числові позначення віку. Окрім конкретних мовних форм також могли вико-

ристовуватись і загальні, що не мали прив'язки до певної вікової групи. Це лексеми «діти», «чадо», «молодий» та ін., які теж зустрічаються в джерелах з уточнювальними словами. Тобто для номінації дітей в українському суспільстві XVII–XVIII ст. могли використовувати різні лексеми, додаючи уточнення через їхнє широке значення. У статті аналізуються літературні, наративні твори, джерела церковного походження, лікарські та господарські поради, актові документи.

Ключові слова: історія дитинства, вікова періодизація, номінація вікових груп, «дѣтя», «младенец», «отроча», «юноша».

Vadym Anykiienko, M. A. in History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Вадим Анікієнко, магістр історії, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7453-9047>

Received: 01.06.2024

Advance Access Published: October, 2024